

Володимир Ковальчук

*Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту української
археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України,
провідний науковий співробітник
Галузевого державного архіву
Служби безпеки України*

У статті йдеться про те, як природно-кліматичні процеси в Західній Україні впливали на готовність УПА до збройного опору радянським окупантам у 1944 — на початку 1945 років. З'ясовано, що діяльність підрозділів армії в березні — на початку квітня 1944-го була ускладненою через нетипові для цього часу морози та сніг, який довго не сходив. Не зовсім типовим для зими був і кінець 1944 року (брак снігу). Аномалії погоди, «накладаючись» на нестачу одягу та взуття, підвищували рівень захворюваності серед військових.

Ключові слова: погода, клімат, УПА, ОУН(б), Західна Україна, Волинь, сніг, хвороба, тиф

Volodymyr Kovalchuk

Influence of Anomalies of Weather on UPA Warfare (1944—early 1945)

The article tells about how climatic processes in the Western Ukraine influenced UPA readiness for armed resistance to the Soviet invaders in 1944 — at the beginning of 1945. It is found out that activity of UPA units in March — early April 1944 was complicated due to atypical for that time frost and snow which didn't thaw long. Not quite typical weather was also at the end of 1944 (snow shortage). Anomalies of weather, “overlapping” with the insufficient clothes and footwear in units raised incidence among its servicemen.

Key words: weather, climate, UPA, OUN(B), Volhynia, Western Ukraine, snow, illness, typhus

ВПЛИВ АНОМАЛІЙ ПОГОДИ НА БОЄЗДАТНІСТЬ УПА (1944 – ПОЧАТОК 1945 рр.)

Атмосферні та інші природні явища, не притаманні певній порі року чи сезоніві, можуть не лише істотно скоригувати перебіг подій у якомусь окремо взятому регіоні, країні, але навіть здійснювати «трансконтинентальний» вплив чи й змінювати хід історичних процесів.

Пригадаймо, приміром, деякі моменти історії пізньомодерного часу. 1809-го та 1816-го далеко за межами європейського континенту сталося два виверження вулканів значної сили. Хоча цього, вочевидь, європейці не зауважили, ті вулкани «нагадали» про себе Європі — там, щонайменше на десятиліття, похолоднішало. Сувора зима 1812 р. істотно вплинула на становище французьких бонапартистських військ у Російській імперії, прискоривши їхній відступ. А 1816-й взагалі увійшов у історію як «рік без літа»¹. Про аномальну погоду початку ХІХ ст., через більш ніж століття по тому, згадав Адольф Гітлер, коли обґрунтовував причини невдач своїх військ на Східному фронті. Він заявляв, що якщо в рік нападу наполеонівських військ на Росію тамтешня температура повітря взимку знижувалася до $-25\text{ }^{\circ}\text{C}$, то 1942-го вона сягала позначки $-52\text{ }^{\circ}\text{C}$ ².

Різним аспектам того, яким чином погодно-кліматичні явища впливають на історичний процес, в Україні присвячено небагато наукових розвідок. Прикладом вдалої студії є стаття історика Олександра Пагірі, в якій хід історії в Європі нашої ери пов'язується зі зниженням середніх температур повітря впродовж так званого малого льодовикового періоду (поч. ХІV ст.—1860-і рр.) і потеплінням, яке настало потім і триває до сьогодні (з «перервами» на кілька суворих сніжних зим у період 1930-х—1950-х рр.)³.

¹ Образцов П. Сгубить Великую армию помог неизвестный вулкан // *Известия*. — 2009. — 2 ноября. — № 203. — С. 12.

² Гітлер А. Промова фюрера перед Рейхстагом // *Заславський вісник*. — 1942. — 14 травня. — № 39. — С. 2.

³ Пагіря О. Клімат творить історію: зміни кліматичних безпосередньо впливають на людську життєдіяльність [Електронний ресурс] / О. Пагіря // *Український тиждень*. — 2012. — 2 серпня. — [Електронний ресурс] — Режим доступу URL: <http://tyzhden.ua/History/53868>. — Назва з екрану. — Дата звернення: 02.04.2016.

Зарубіжні дослідники застановляються над проблемами впливу погодно-кліматичних реалій на хід історичного поступу значно частіше. Закордонна історіографія цього питання і більш розлога, і більш посутня. Як влучно спостеріг американський археолог і антрополог Браян Фейген, на початку 2000-х рр. відбувся «бурхливий сплеск публікацій про стародавню та сучасну зміну клімату»⁴. Сферою зацікавлень його самого, до речі, став «середньовічний теплий період» (800—1200 рр.), коли, на погляд ученого, в Європі тривало демографічне зростання, більшали міста й містечка, множилися харчові запаси, йшло активне лісорозчищення. Затим, починаючи з XIV століття, «утвердилися значно менш передбачувані умови з великими бурями та циклом лютих зим і спекотних літ»⁵. Про те, що холоди впродовж «малого льодовикового періоду» XIV—XIX століть провокували релігійні, соціальні та політичні конфлікти, а в 1940—1970 рр. розпочалося очікування нового потепління через поступове зниження температур, писав італієць Джованні Капрара⁶. Кліматичному детермінізмові різних історичних періодів (із особливим «наголосом» на Античності) присвячена низка праць російського вченого Володимира Кліменка⁷. Австралійська дослідниця Джоанна Ісаак застановлялася над змінами фізіології (маса тіла) та поведінкових стратегій (ареали перебування, розмноження) ссавців на планеті через кліматичні пертурбації⁸.

⁴ Фейген Б. Велике потепління: зміна клімату та піднесення й гибель цивілізацій. — К. : Ніка-Центр, 2013. — (Серія «VIAE HUMANAE»). — С. 238.

⁵ Там само. — С. 17, 62—63.

⁶ Капрара Д. *Ход истории определяется климатом. Именно он помог Риму стать великим и подготовил французскую революцию [Электронный ресурс] / Д. Капрара // Иносми. — 2014. — 31 серпня. — [Электронный ресурс] — Режим доступа URL: <http://inosmi.ru/world/20140831/222711734.html>. — Назва з екрану. — Дата звернення: 12.03.2016.*

⁷ Кліменко В. *О главных климатических ритмах голоцена / В.В. Клименко // Доклады РАН. — 1997. — Т. 357. — № 3. — С. 399—402; Клименко В. Климат и история в эпоху первых Высоких культур (3500—500 гг. до н. э.) / В. В. Клименко // Восток. — 1998. — № 4. — С. 5—24; Його ж. Климат и история от Конфуция до Мухаммада / В. В. Клименко // Восток. — 2000. — № 1. — С. 5—31; Його ж. Холодный климат ранней субатлантической эпохи в Северном полушарии / В. В. Клименко. — М. : Издательство МЭИ, 2004. — 144 с.*

⁸ Isaac L. Joanne. *Effects of climate change on life history: implications for extinction risk in mammals // Endangered species research. — 2009. — Vol. 7. — P. 115.*

Судячи з документів УПА, які були нами проаналізовані для написання даної статті, за два роки після аномальної зими, яка так вразила Гітлера, а саме на рубежі 1943—1944 рр., в Західній Україні настала «снігова весна». Морози та рясні опади прийшли на зміну дощовій погоді в січні й дошкуляли людям аж до початку квітня, а подекуди — навіть до середини місяця. Найбільш істотний інформаційний потенціал з-поміж документів на цю тему, на наш погляд, мають хроніки, які вели бунчужні чи «політвиховники» (політичні інструктори) різних підрозділів УПА. До речі, низка їхніх відомостей підтверджується й документами «з іншого боку» — звітністю радянських партизанських з'єднань, як-то Першого молдавського та Другого молдавського. Адже ці формування взимку 1943/1944 рр., упродовж своїх рейдових операцій, неодноразово бували в різних теренах Великої Волині.

Отже, для початку узагальнимо дані низки вищезгаданих документів⁹ про те, наскільки значним був сніговий покрив у Західній Україні на початку 1944 року:

ТАБЛИЦЯ 1.

Дата	Територія	Величина снігового покриву
7.01.1944 р.	Між річками Случ і Горинь	Кілька сантиметрів
5.02.1944 р.	Волинь	15 см
6.02.1944 р.	Дубровицький р-н Рівненської обл.	15 см
10—15.02.1944 р.	Буковина (центральна, південна частини)	Від 1 м 40 см до 2 м
Березень—квітень	Івано-Франківщина	Понад метр
28.03.1944 р.	Житомирщина	До 1 м
1.04.1944 р.	Березненський р-н Рівненської обл.	«Сніг по коліна»

⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944—1946. Документи і матеріали. — К.; Торонто, 2006. — С. 973; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14: УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943—1945. Невідомі документи. — К.; Торонто, 2010. — С. 179, 265; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 19: Підпілля ОУН на Буковині: 1943—1951. Документи і матеріали. — К.; Торонто, 2012. — С. 85; Літопис УПА. — Т. 32: Медична опіка в УПА: документи, матеріали і спогади. Кн. 2. — Торонто, 2001. — С. 206.

Аналогічно встановимо¹⁰, як чергувалися атмосферні явища (сніг, дощ, відлига, морози) впродовж січня — початку квітня 1944 р.:

ТАБЛИЦЯ 2.

1944 р.	Число	Тип явища погоди
Січень	3	Дощ
	6	Випав сніг
	7	Снігу мало, мороз
	20	Дощ
	23	Дощ
	26	Мокрий сніг
	28	Дощ
	29	Дощ
	31	Дощ
Лютий	1	Дощ
	3	Відлига
	4	Дощ, відлига
	5	Дощ, мокрий сніг
	6	Дощ, мокрий сніг
	13	Відлига
	15	Глибокі сніги
Березень	23	Сніг
	28	Глибокі сніги, мороз
	29	Сніг, мороз
	30	Заметіль
	31	Заметіль, мороз
Квітень	1	Сніг
	2	Заметіль
	3	Сніг
	6	Відлига, теплий дощ
	9	Сніг, сильні морози

¹⁰ Ковальчук В. Українські повстанці в документах радянських партизанських з'єднань. — Львів; Торонто, 2014. — С. 36–37, 70, 78–80; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8... — С. 951; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14... — С. 177–179, 183, 186–187, 241–242, 265 та ін.

Як бачимо, сніги з морозами протрималися в Західній Україні аж до початку квітня 1944 р., тоді як перший місяць року видався напрочуд теплим і дощовим.

А от наприкінці 1944 р. на Волині сніг довго не випадав. Приміром, 21 грудня виконувач обов'язків командира бригади ім. Лайдаки з'єднання груп УПА № 33 зазначав: «Закінчити магазинування контингенту до 01.01.45 р. З цією роботою поспішити до часу, коли ще нема снігу»¹¹.

Метаморфози погоди (інтенсивність опадів, затяжні морози, вітряність тощо), поза сумнівом, істотно впливали на ступінь боєздатності українських повстанців. Приміром, у морозний березень 1944 р. командир загону «Котловина» групи УПА «Заграва» не мав змоги якісно виконати наказ № 23 очільника групи про перефарбовування уніформ німецького зразка. Причина: після виварювання цих одностроїв у дубовій і вільховій корі тканина від холоду «дерев'яніла»¹². Підпільник Володимир Качунь, якого допитувала Служба безпеки ОУН на Тернопіллі 1948 р., стверджував, що 24 березня 1944 р. в Микулинецькому районі «була велика сніговія», через яку він із товаришами «заблудили»¹³. Курінь УПА Максима Скорупського в березні «через снігову віхолу не зумів захопити м. Збараж Тернопільської обл.»¹⁴. «Лапатий сніг» 1 квітня 1944 р. «валив» неподалік кременецьких лісів, у районі Берестечка—Демидівки—Млинова¹⁵. А через затяжну снігову віхолу на початку квітня 1944 р. загін ім. Остапа/Батуринаського групи УПА «Заграва» не зміг ефективно боротися з ворогом. «...Вже третій день дує вітер зі снігом. Настояща зима, мов перед Різдом. Козаки питають, чи далеко до Різдва. Найбільше шкодить цей сніг козакам-командирам, які в зв'язку з тим не можуть розвивати дій супроти ворога. Коли ще був березень, то командир Лебедин говорив, що це ще зими можна вибачити, але коли прийшов квітень,

¹¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14... — С. 343.

¹² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8... — С. 627.

¹³ Літопис УПА. — Т. 44: Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби безпеки ОУН в Тернопільщині. 1946—1948. Кн. 2. — Торонто; Львів, 2006. — С. 269—270.

¹⁴ Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930—1955). — Торонто; Львів, 2014. — С. 612. — (Серія «Літопис УПА. Бібліотека». — Том 13).

¹⁵ Ступницький Ю. Спогади про пережите. — К.; Торонто, 2000. — С. 68.

то її (зиму) треба буде потягнути до карного звіту. Думають, що це може Сталін або Гітлер повісився»¹⁶, — писав автор хроніки загону.

Раптовою зміною погоди 6 квітня 1944 р. («на догасаючий сніг падає теплий дощ») скористалися радянські чинники, що брали участь в облаві на загін ім. Колодзінського/Корсунський групи УПА «Заграва». Вони змогли побачити стежки, якими користувалися члени загону¹⁷.

У джерелах УПА багато згадок про те, як радянські збройні формування використовували «вибрики» погоди в боротьбі з українськими націоналістами. Так, 9 квітня 1944 р. командир загону УПА «Котловина» Степан Коваль звітував зверхникові, що працівникам НКВД і радянським партизанам вдалося познаходити багатьох стрільців загону, бо ті «з причин сильних морозів і снігу»¹⁸ розійшлися по домівках.

Не втрачали нагоди скористатися зимовими опадами радянські чинники й пізніше. Так, 24 жовтня 1946 р., коли в Монастириському районі Тернопільщини випав перший сніг, «більшовики... пішли на перевірку лісів. В лісі за слідами підсунулись близько до кватирючих повстанців і відкрили по них вогонь. Повстанці, відстрілюючись, відступили. Під час відступу впав повстанець Орлик»¹⁹. У другій половині січня 1948 р., теж на Тернопіллі, «органи МВД і МГБ ... часто в білих халатах ночами появлялися у селах групами 12—20 осіб, ходили попід вікнами. На головних роздоріжжях робили засідки. Заходили до хат і вдавали повстанців...»²⁰.

Зимові морози впливали на упівців і в тому сенсі, що останні часто-густо відчували брак найнеобхіднішого одягу та взуття. Наприклад, до 50 % козаків загону ім. Колодзінського в березні 1944 р. ходили в постолах²¹. Цікаве непряме свідчення про те, наскільки повстанці потребували теплого одягу, міститься в од-

¹⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14... — С. 265.

¹⁷ Там само. — С. 187.

¹⁸ Там само. — С. 258.

¹⁹ Літопис УПА. — Т. 49: Тернопільщина: «Вісті з Терену» та «Вістки з Тернопільщини». 1943—1950. — Кн. 1. 1943—1947. — Торонто; Львів, 2010. — С. 329.

²⁰ Літопис УПА. Т. 50: Тернопільщина: «Вісті з Терену» та «Вістки з Тернопільщини». 1943—1950. — Кн. 2. 1948—1950. — Торонто; Львів, 2010. — С. 42.

²¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14... — С. 185.

ному з радянських документів: 20 лютого 1944 р. неподалік Тучина (нині — Рівненський район) група з трьох десятків людей, одягнена в форму бійців та офіцерів Червоної армії, захопила у радянського обозу, який перевозив речі для 6-ї гвардійської стрілецької дивізії, 1147 пар валянок, 345 шт. натільних кальсонів і підшоломників.

Негативно впливали на стан здоров'я повстанців і часті зміни погоди взимку й ранньої весни, коли імунна система навіть звичайних людей, як відомо, ослаблена. Не став виключенням і початок 1944 р. — в УПА й серед цивільних тоді прогресували численні інфекційні захворювання. Приміром, 24 березня командир одного з відділів «Хвастівського» загону групи «Турів» у розпачі уточнював у зверхника: «...Що я маю робити з форими? ...аж з горячки говорять і нічого не їдять. ...чи відставляти їх на футір, чи держати біля себе?»²².

Ще гірша ситуація із хворобами склалася в загоні ім. Остапа. Його командир, констатувавши в березні «епідемію» тифу, навів перелік заходів, яких слід дотримуватися стрільцям, аби не захворіти («...під час постоїв на квартирах забороняю: лягати, сидати чи доторкуватися до домовласника річей як подушки, простині і інш[е]. Спати виключно на соломі») ²³. Порівняємо з порадами лікаря Свинаринського шпиталю, що треба робити в таких випадках: «...людей ...викупати ...низко постричь всім волосся та утюгом всі ричі проутюжить, солому з ліжок спалити, хати побелити і заборонити всім по 2 тижні куди-будь їхати та до людей ходити»²⁴.

До речі, 20 березня плямистий тиф «підкосив» і відомого пропагандиста ОУН, автора спогадів «З буднів підпільного літописця» Володимира Макара²⁵. А працівниця осередку Українського Червоного Хреста на Кременеччині Антоніна Мазурчук зауважила, що незабаром після Гурбівського бою (квітень 1944 р.) тиф стрімко ширився серед упівців, підлеглих Василю Процюку-‘Кропиві’, причому більшість хворих не виживали²⁶.

²² *Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14... — С. 324.*

²³ *Там само. — С. 155.*

²⁴ *Там само. — С. 137.*

²⁵ *Макар В. Бойові друзі. — Т. 3. — Кн. 2. — Торонто; К., 2001. — С. 38.*

²⁶ *Літопис УПА. — Т. 32... — С. 128.*

Цивільне населення пошесть тифу зачепила навіть раніше, ніж УПА. Принаймні, 25 жовтня 1943 р. уже існував наказ № 18 по УПА, в якому зазначалося: «1. Всім командирам і стрільцям УПА, а також працівникам заплілля защепити собі черевний тиф, висипний тиф, холеру і червінку. ... Відділам, що переходять через села і хутора, не вільно розкватирюватись в тих населених пунктах, де є випадки висипного тифу, червеного тифу, дезинтерії чи холери»²⁷. Станом на 25 грудня референтурою Українського Червоного Хреста ВО «Заграва» було організовано п'ять епідемічних шпиталів для тифозних цивільних²⁸. А в хроніці загону ім. Остапа/Батуринського є щонайменше три згадки про епідемію серед жителів Березненського й Корецького районів Рівненщини у січні та березні 1944 р.: «...в Хмелівці майже в кожній хаті шалів тиф. Цілий куринь тут не міг зміститися», «біля год. 3-ї рано прийшли ми до с. Селець. Населення погорівше живе в землянках, в лісі. Майже в кожній хаті панує тиф», «розташовано свій відділ на хуторах Горобівки. По хатах шаліє тиф»²⁹.

Через рік, у січні 1945 р., коли, навпаки, снігу бракувало, в повстанських лавах поширювався «поворотний» тиф, а також грип і короста. «Хворіють командири відділів, підвідділів. Військо лишається під наглядом слабеньких командирів, які заступили хворих і є ще не вироблені. Санітарної опіки над хворими нема жодної з тої причини, що нема ані одного санітара. Ліків жодних нема. ... Нема мила. Гігієнічний стан поганий. Короста також проявляється між козацтвом. Мазі для лікування нема. Перед цим був змушений звільнити додому з цеї причини»³⁰, — писав невідомий автор на початку 1945 р.

Дуже непокоїли тогочасних повстанців і легеневі хвороби. Щоправда, ця проблема, на відміну від тифу, займала їх аж до кінця 1940 р. (певно, давалося взнаки часте й тривале перебування в криївках зі спертим повітрям, починаючи від зими з 1943 на 1944 рік і далі). У грудні 1944 р. навіть командира УПА-Північ Дмитра Клячківського турбувало якесь серйозне захворювання легень.

²⁷ *Літопис УПА. — Т. 32... — С. 477.*

²⁸ *Там само. — С. 501.*

²⁹ *Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14... — С. 227, 232, 234.*

³⁰ *Там само. — С. 364.*

Спеціально за ліками для нього їздила до Львова ‘Соломія’ — заступниця крайової референтки УЧХ Олени Мостович-‘Медуни’³¹.

Як відомо, ефективних лікарських препаратів, що застосовувалися при лікуванні запалення легень, в Україні на середину 1940 р. ще не існувало, тому такі хвороби неодноразово закінчувалися летальними випадками. Промислове виробництво ефективних ліків — пеніциліну (винахід американця Александра Флемінга в 1928 р.), у світі лише розпочиналося. Втім, якісь «застрики від легень» (так в ОУН називали препарати для ін’єкцій) там використовували уже наприкінці 1940-х рр. Зокрема, саме ними активіст рівненського підпілля ОУН(б) Анатолій Маєвський не лише радив лікувати керівника охоронної боївки Тимофія Брезденя-‘Семена’ в листі до Юрія Беднарчика (жовтень 1949 р.), але й ґрунтовно та розлого описав процедуру того, як власне робиться укол у вену³². За завданням чільних діячів підпілля, ці «застрики» десь купували³³.

До речі, українські вчені на той момент мали цікаві розробки ліків від легеневих хвороб. Принаймні, станом на травень 1948 р., за даними консультанта Українського музею в Львові, доктор Туркевич зі Львівського медінституту розробив спосіб виготовлення синтетичного пеніциліну, але, витративши кілька тисяч власних грошей на цю роботу, перестав нею займатися, оскільки не знав, як здобути кошти на її продовження за умов радянської дійсності. Потребував, наприклад, волосся, що залишається після стрижки в перукарнях, але офіційно отримати кошти на його закупки не мав змоги³⁴.

Часте перебування на холоді, в сирих приміщеннях крівок провакувало серед упівців й такі неприємні хвороби, як геморої. Так, лікар «Хвастівського» загону групи УПА «Заграва» стверджував 20 березня 1944 р., що командира цього загону ‘Чорноту’ турбують «гемороїди», через цю хворобу (певно з причин постійних крововтрат) у нього розвинулася анемія, тож чоловік потребує

³¹ ГДА СБУ. — Ф. 11. — Спр. С-9079. — Т. 61. — Арк. 245.

³² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 16. Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944—1954 рр. — К.; Торонто, 2011. — С. 567.

³³ Там само. — С. 189.

³⁴ ГДА СБУ. — Ф. 11. — Спр. С-9079. — Т. 63. — Арк. 167.

щоденного дієтичного харчування (100 грамів цукру, 100 грамів «товщу», літр молока, 6 яєць)³⁵.

Отже, на конкретному джерельному матеріалі доведено, що аномальна погода (затяжні сніги навесні 1944 р., відсутність опадів в останні дні року й на початку наступного, випадання взимку дощів тощо) негативно впливала на ступінь боєздатності УПА в багатьох теренах Західної України. За великих морозів стрільці мусили «робити перерву» в своїх діях, бо їм не вистачало теплового одягу та взуття, пожвавлювали свою активність радянські вороги. Нестійкі погодні умови спричиняли підвищення випадків захворюваності в УПА на простудні, вірусні й інфекційні захворювання (запалення легень, тиф, геморой), тоді як ефективних ліків від багатьох хвороб ще не існувало чи вони лише розроблялися.

³⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14... — С. 288.